

سلامت و سلامت

۱۳۷۸۴۶

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

حاج محمد حسن امین الضرب

استاد راهنما :

دکتر ابوالحسن شهواری

استاد مشاور :

دکتر مهری ادیسی

نگارش :

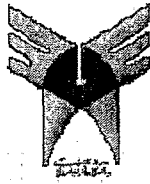
۱۳۸۹/۴/۱۷

ابوالفضل مهدوی میقان

دفتر اطلاعات مرکز علمی پژوهشی
تیمبک دراز

زمستان ۱۳۸۷

۱۳۷۸۴۶

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A.»

گرایش : ایران دوره اسلامی

عنوان :

حاج محمد حسن امین الضرب

نگارش :

ابوالفضل مهدوی میقان

زمستان ۱۳۸۷

۱- دکتر ابوالحسن شیپواری

۲- دکتر مهتری ادیسی

هیأت داوران :

۳- دکتر محمد نبی سلیم

سپاسگزاری

با سپاس فراوان از درگاه ایزد یکتا که لطف و عنایت واسعة خود را همواره شامل حال بندگان خویش می نماید. نهایت تقدیر و تشکر خود را تقدیم بزرگوارانی می نمایم که در انجام رساله حاضر مرا یاری و همراهی نموده اند. نخست لازم می دانم از استاد ارجمند جناب آقای دکتر ابوالحسن شهواری که زحمت راهنمایی این پایان نامه را تقبل فرمودند و با راهنماییهای دقیق و استادانه خویش امکان اصلاح و اشتباهات و کاستیهای نوشته حاضر را فراهم نمودند تشکر نمایم. رهنمودهای ارزنده استاد محترم مشاور رساله حاضر سر کار خانم دکتر مهری ادیسی قابل تقدیر و تشکر است.

در نهایت از همه سروران گرامی و مسئولین کتابخانه ها که در تمام مدت این تحقیق به نوعی با حقیر همکاری داشته ولی نامی از آن عزیزان آورده نشده است کمال تشکر را داشته و توفیق همه آن بزرگواران را از درگاه ایزد منان خواستارم.

تقدیم به :

پدر و مادر و همسر عزیزم که سختی های دوران تحصیلم را پذیرفتند.

۶ و ۷
تاریخ نگاری

۱	چکیده.....
۲	مقدمه.....
۶	تاریخ نگاری عصر قاجار.....
۷	نقد منابع.....
	فصل اول؛ پیشینه فعالیت های اقتصادی و بازرگانی از دوره صفویه تا اول قاجاریه.....
۱۱	۱-۱- سیاست اقتصادی و بازرگانی دوران صفویه.....
۱۳	۱-۱-۱- مراکز و محصولات تجاری دوران صفویه.....
۱۵	۱-۲-۱- بازرگانان روس در ایران عصر صفوی.....
۱۶	۱-۳-۱- تجارت با کمپانی هند شرقی هلند در عصر صفوی.....
۱۷	۱-۴-۱- تجارت با عثمانی در عصر صفوی.....
۱۷	۱-۵-۱- تجارت در اواخر دوره صفوی.....
۱۹	۲-۱- وضعیت بازرگانی و تجاری دوران افشاریه و زندیه.....
	فصل دوم؛ بررسی وضعیت تجارت و بازرگانی دوره قاجاریه.....
۲۳	۱-۲- سیاست اقتصادی قاجار.....
۲۹	۱-۱-۲- سیاست روس و انگلیس در بازرگانی.....
۳۰	۲-۱-۲- کمپانیهای تجاری و خارجی در ایران در دوره قاجار.....
۳۲	۳-۱-۲- امتیازات انگلیس در ایران (تجاری-صنعتی-ارتباط و حمل و نقل).....

۳۴ ..... ۲-۱-۴- تشکیلات و شیوه اخذ مالیات.....

۳۶ ..... ۲-۱-۵- تحولات اقتصادی ایران و اروپا در دوره قاجار.....

۳۷ ..... ۲-۱-۶- موانع و مشکلات توسعه اقتصادی زراعی ایران در صد دوره قاجاریه.....

..... **فصل سوم؛ زندگی نامه امین الضرب.....**

۴۵ ..... ۳-۱-۱- زندگی نامه امین الضرب .....

۴۵ ..... ۳-۱-۱-۱- زندگی نامه حاج محمد حسین پدر محمد حسن امین الضرب.....

۴۵ ..... ۳-۱-۲- وضعیت اقتصادی و اجتماعی محمد حسین.....

۴۶ ..... ۳-۱-۳- دوران و نوجوانی حاج محمد حسین.....

۴۸ ..... ۳-۱-۴- ورود حاج محمد حسن امین الضرب به صحنه فعالیتهای اقتصادی.....

۵۰ ..... ۳-۱-۴-۱- روند پیشرفت امین الضرب در تجارت .....

۵۳ ..... ۳-۱-۵- روابط امین الضرب با انگلستان.....

۵۵ ..... ۳-۱-۶- وجه تسمیه حاج محمد حسن به کمپانی.....

..... **فصل چهارم؛ اقدامات امین الضرب.....**

۵۷ ..... ۴-۱-۱- اقدامات امین الضرب.....

۵۷ ..... ۴-۱-۱-۱- ضرب سکه.....

۶۰ ..... ۴-۱-۲- بانک ملی.....

۶۲ ..... ۴-۱-۳- کارخانه ابریشم بافی.....

۶۴ ..... ۴-۱-۴- کارخانه ذوب آهن.....

۶۵ ..... ۴-۱-۵- امتیاز تنباکو.....

۶۸ ..... ۴-۱-۶- چینی سازی و بلور سازی.....

۶۹	.....کارخانه پنبه پاک کنی و آجر پزی
۷۰	.....راه آهن
	فصل پنجم؛ حاج محمد حسن امین الضرب و روابط او با دولت و افراد سیاسی
۷۷	.....۱-۵- روابط امین الضرب با دولتمردان
۷۷	.....۱-۱-۵- فعالیت های سیاسی امین الضرب و صنعت در ایران
۸۲	.....۲-۱-۵- امین الضرب و روابط او با امین السلطان
۸۳	.....۳-۱-۵- امین الضرب و رابط او با سید جمال‌الدین اسد آبادی
۸۷	.....۴-۱-۵- امین الضرب و روابطش با میرزا رضا کرمانی
	فصل ششم؛ سرانجام امین الضرب
۹۰	.....۱-۶- امین الضرب و سرانجام او
۹۰	.....۱-۱-۶- سالهای موفقیت و سالهای رکود
۹۴	.....۲-۱-۶- سرانجام حاج محمد حسن امین الضرب
	فصل هفتم؛ نتیجه گیری
۹۶	.....۱-۷- نتیجه گیری
	پیوست ها
۱۰۰	.....پ-۱- شجره نامه محمد حسن امین الضرب
۱۰۱	.....پ-۲- نامه ای در مورد امین الضرب
۱۰۲	.....پ-۳- فرمان واگذاری زمینی برای احداث ایستگاه راه آهن به امین الضرب
۱۰۳	.....پ-۴- نامه ای در مورد امین الضرب و بانک استقراضی
۱۰۴	.....پ-۵- جواب نامه در مورد توقیف اموال امین الضرب

- پ-۶- یادداشتی در مورد مطالبات امین الضرب ۱۰۵
- پ-۷- سندی مربوط به امین الضرب ۱۰۶
- پ-۸- قرارداد گرفتن وام توسط امین الضرب ۱۰۷
- پ-۹- نامه مجلس شورای کبری در مورد معدن آهن ۱۰۹
- پ-۱۰- جواب نامه مجلس در مورد معدن آهن ۱۱۰
- پ-۱۱- نامه ای از وزارت تجارت در مورد خروج تنباکو از ایران ۱۱۱
- پ-۱۲- نامه ای از وزارت تجارت به مدیر گمرکات ۱۱۲
- پ-۱۳- نامه ای از وزارت تجارت به یک از مدیران گمرک ۱۱۳
- پ-۱۴- عکسی از محمد حسن امین الضرب ۱۱۴
- پ-۱۵- عکسی از کارخانه ابریشم گیلان ۱۱۵
- پ-۱۶- تصویری از امین السلطان ۱۱۶
- ۱۱۷- منابع و مأخذ.....**
- چکیده انگلیسی ۱۲۶

چکیده:

این نوشتار بر آن است که نگاهی اجمالی به اوضاع اقتصادی و بازرگانی از دوران صفویه تا قاجار پرداخته و بعد به بحث اصلی که زندگی نامه حاج محمد حسن امین‌الضرب، اقدامات و روابط با کشورهای مختلف را بررسی کرده و تصویری روشن از زندگی ایشان بیان کند.

کشورهای اروپایی از جمله انگلیس و روس در ایران تجارتخانه و کمپانی مختلفی داشتند که امر صادرات و واردات می‌پرداختند. در دوران قاجار نیز مانند دوران قبل، ارتباط بازرگانی و تجاری با این کشورها ادامه داشت و یکی از معروفترین تجار ایران در این زمان که ارتباط زیادی با کشورهای اروپایی داشت حاج محمد حسن امین‌الضرب بود که در امر تجارت و بازرگانی سرآمد تجار زمان خود بود. حاج امین‌الضرب جزو اولین سرمایه‌گذاران صنعتی در ایران بود که با تلاش‌های شخصی خود می‌کوشید صنعت جدید اروپایی را وارد چرخه اقتصادی ایران کند. اساساً زمانه و روزگار زندگی امین‌الضرب (قرن نوزدهم) مقارن عصری بود که اروپا به واسطه تکامل تاریخی بلند مدتی قدم به عرصه جدیدی از تکاپوهای اقتصادی گذاشت. با آغاز این قرن کشورهای اروپایی شدیداً تحت تأثیر تغییراتی قرار گرفتند که انقلاب صنعتی و تولید ماشینی موجد آنها بود. دامنه این تغییرات به سایر نقاط جهان و از آن جمله کشور ما نیز کشیده شد. وی از معدود بازرگانانی بود که خود را محصور در شیوه‌های سنتی تجارت و تولید نکرد بلکه با ذوق و شوق فراوان می‌کوشید تا صنعت و اختراعات جدید را وارد ایران کند و از این طریق موقعیت‌های تجاری مطلوب‌تری در جامعه بدست آورد. او همچنین در فعالیتهای سیاسی نیز دخالت داشت و با افراد سیاسی آن زمان از جمله سید جمال‌الدین اسدآبادی و میرزای کرمانی برخورد دوستانه داشت.

طرح و بیان کلی موضوع:

در همه حکومتها تجارت و بازرگانی یکی از منابع مهم درآمد آن دولت محسوب می شد و حکومتها و حاکمان موظف بودند از تجار و بازرگانان حمایت کنند.

تجارت و بازرگانی از ادوار گذشته مورد توجه تمامی دولتهای وقت بوده و از لحاظ تاریخی موضوع چندان جدیدی نیست. هدف این پایان نامه بررسی نقش حاج محمد حسن امین الضرب در بازرگانی و تجارت در دوره قاجار و بررسی اقدامات او در تأسیس مراکز صنعتی در کشور و روابط تجاری او با دیگر کشورها، می پردازد .

هدف پژوهش

در دوران طولانی حکومت قاجار بستر حوادث مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی بوده است که یکی از مسائل مهم این دوره وضعیت بازرگانی و تجاری است که قابل توجه و بررسی است .

بازرگانی و تجارت در ایران سابقه طولانی دارند حتی در زمان هخامنشیان بازرگانی رونق خاصی داشت . تجار و بازرگانان مختلفی در ایران زندگی می کردند و در دوره قاجار نیز اب توجه به رشد صنعتی ، تجار و بازرگانان زیادی در کنار هم در شهر های مختلف وجود داشتند.

با توجه به اوضاع سیاسی و عملکرد پادشاه وضعیت آنها متغیر بود اگر تجار و بازرگانان بر حکومت و پادشاه تسلط داشتند فشار بر طبقه سرمایه دار کمتر بود و اگر پادشاه قدرتمند بود و تحت تاثیر بازرگانان و تجار نبود ، طبقه سرمایه دار وضع خوبی نداشت بنابراین در این پژوهش سعی شده این فراز و فرود ها و شرایط اقتصادی آنها بررسی شود.

به این ترتیب هدف از پژوهش را این گونه می توان عنوان کرد : روشن ساختن میزان نقش بازرگانان (امین الضرب) در امور اقتصادی و تاثیر آن در امور اقتصادی و بررسی روابط و اقدامات آن در مقطع زمانی که کشور ایران از لحاظ قانون و نوع حکومت در حال تغییرات است .

پرسش ها و فرضیات

- نقش حاج محمد امین الضرب در امور اقتصادی چه بوده است ؟

- اقدامات محمد حسن امین الضرب در زمینه اقتصاد چه بوده است؟
  - روابط امین الضرب با بزرگان دینی و سیاسی از جمله میر جمال و امین السلطان چگونه بوده است؟
- با توجه به بررسی ها می توان چنین فرضیاتی را مطرح کرد:

۱. حاج امین الضرب جزو اولین سرمایه گذاران صنعتی در ایران بود که با تلاش های شخصی خود می کوشید صنعت جدید اروپایی را وارد چرخه اقتصادی ایران کند.
۲. امین الضرب در زمینه اقتصادی دست به اقدامات مهمی زد که از جمله می توان: کارخانه ذوب آهن ، کارخانه ابریشم بافی و غیره را نام برد.
۳. امین الضرب با سید جمال الدین رابطه خوبی داشت و این امر بر گرفته از شخصیت مذهبی امین الضرب بوده ضمن اینکه روابط او با امین السلطان نیز حسنه بود.

فصل های پژوهش

این پژوهش در شش فصل تهیه و تنظیم شده است که فصل اول آن پیشینه فعالیت های اقتصادی و بازرگانی از دوره صفویه تا اول قاجاریه می باشد.

فصل دوم بررسی وضعیت تجارت و بازرگانی قاجاریه که دوران تجارت و بازرگانی به مرحله نوینی می رسد ، می پردازد.

فصل سوم: به زندگی نامه حاج محمد حسین و حاج محمد حسن امین الضرب پرداخته می شود .

فصل چهارم: اقدامات امین الضرب در صنعت و تجارت موضوعی است که در این فصل آمده است.

فصل پنجم: در این فصل به روابط حاج محمد حسن امین الضرب با دولت و افراد سیاسی زمان خودش پرداخته شده است.

فصل ششم: سرانجام کار امین الضرب موضوعی است که در این فصل آمده است.

سرانجام در آخر به نتیجه گیری و تحلیل پرداخته شده است همراه با سند ها و عکس ها و منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است .

پیشینه پژوهش

با بررسی هایی که در مورد موضوع مورد بحث انجام شد این نتیجه حاصل گردید که کاری به این شکل در این زمینه انجام نشده است و یا اگر مطالعه و تحقیق صورت گرفته تنها به صورت خیلی اجمالی به این موضوع پرداخته است.

تعدادی از کتابها و مقاله ها به این موضوع پرداخته که می توان به کتاب زندگی نامه حاج محمد حسن امین الضرب نوشته شیرین مهدوی می باشد که بیشتر به شرح حال زندگی خصوصی و معرفی اجداد، فرزندان و نوادگان حاج محمد حسن امین الضرب می پردازند و در مورد کارها، اقدامات و روابط او با دیگران کشورها و افراد سیاسی زیاد توجه نکرده است و با توجه به اینکه نویسنده نوه حاج محمد حسن امین الضرب می باشد نمی توان منبع موثقی به دلیل غریب شخصی و عاطفی بحساب آورد. و کتاب دیگری که در این باب نوشته شده است، حاج امین الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه گذاری صنعتی ایران، که نویسنده آن آقای خسرو معتضد می باشد که در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات جاززاده به چاپ رسید و دیگر چاپ نشده و در این کتاب مولف به نحوه بازرگانی ایران از دوران هخامنشیان قاجاریه پرداخته و کمتر به نقش حاج محمد حسن امین الضرب در امر بازرگانی توجه داشته و نمیتواند یک تصویر روش و واضحی از زندگی نامه اقدامات و تاثیرات حاج محمد حسن بر روند بازرگانی و تجارت ایران در دوره قاجاریه بدهد. مقاله های مختلفی نیز در مورد زندگی نامه و اقدامات حاج محمد حسن وجود دارد مانند مقاله نشر زمستان نوشته مجید یوسفی و غیره که به ابعاد زندگی و روند تجاری حاج محمد حسن می پردازد که باز هم نمی تواند یک تصویر روشنی از شخصیت و اقدامات او بدهد.

بواسطه اهمیت این دوره و با توجه به تنوع کتابهای تاریخی در حد ضرورت به نقد و تحلیل برخی از مهمترین آنها پرداخت می شود.

روش پژوهش:

روش کار در انجام این پژوهش مطالعه کتابخانه ای بوده است و حتی الامکان سعی شده از منابع دسته اول استفاده شود. منابع مهم در این پژوهش سفر نامه ها و کتابهایی است که در دوره قاجار به نگارش در آمده است. متأسفانه به علت نپرداختن اجمالی به شخصیت امین الضرب و اقدامات او و پراکندگی مطالب در این زمینه کار پژوهش را در بعضی از زمینه ها با مشکل مواجه ساخت.

با توجه به این که در مورد این موضوع در کتابهای عمومی مطالب زیادی نبود و کتابهای منبع و مجلات قدیمی هم در کتابخانه های شهر های کوچک از جمله گرگان موجود نبود برای دسترسی به منابع اصلی و مجلات به شهر های بزرگتر و مجهز تر مراجعه شد برای نمونه به کتابخانه ملی ،وزارت امور خارجه ،کتاب آستان قدس رضوی ، کتابخانه تخصصی تاریخ در شهر مشهد ،موسسه مطالعاتی تاریخ معاصر واقع در خیابان فرشته ، کتابخانه ۱ و ۲ مجلس ، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس و سازمان اسناد تهران . اسناد درباره اقدامات امین الضرب در سازمان اسناد بسیار اندک می باشد . در مورد کتابها تنها کتابی که به این موضوع پرداخته زندگی نامه امین الضرب است که به صورت اجمالی به این موضوع نپرداخته است و کتاب دیگری موجود نمی باشد. مگر چند مقاله .

از آنجا که تدوین این رساله بدون کمک و همیاری افراد و سازمانهای مختلف امکان پذیر نبود ، نگارنده مراتب سپاس و تشکر خویش را از ایشان تقدیم می دارد : با سپاس و امتنان از جناب استاد آقای دکتر شهواری که در کمال آرامش و شکیبایی با راهنمایی های بی شائبه خود سختی و مشکلات تدوین این پژوهش را هموار ساختن و با تشکر از سرکار خانم دکتر ادیسی که با تذکرات خود گوشه ای از دشواری های این پژوهش را هموار ساختند .

از مسئولین و کتابدار محترم کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه تخصصی تاریخ مخصوصاً جناب آقای جهانگیری که با اینجانب همکاری نمود ،سپاسگذاری می نمایم .

هم چنین از مسئولین و کتابداران محترم کتابخانه وزارت امور خارجه ، کتابخانه ملی ایران ، سازمان اسناد ملی ایران ، پژوهشکده تاریخ معاصر ایران ، کتابخانه شماره ۱ و ۲ مجلس شورای اسلامی ،کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس که اینجانب را یاری نمودند تشکر می کنم .

نیز از همکلاسی های گرامی و محترم جناب آقای عرفانی و مزیدی و سرکار خانم نادری که در راه تهیه منابع بسیار همکاری کرده اند تشکر را دارم .

طبیعی است به سبب محدودیت های موجود در هر کار پژوهشی ،این تحقیق نیز از کاستی ها بدور نیست که این امر از عواملی چون کمبود منابع و پراکنده بودن اطلاعات موجود در کتابها منبع نشات می گیرد با اینحال ،امید است که این پژوهش توانسته باشد گام مثبتی در روشن ساختن و اقدامات امین الضرب در این دوره تاریخی ایران برداشته و مفید واقع شود.

تاریخ نگاری عصر قاجار

تاریخ نگاری یعنی نگارش کتب تاریخی، که در ایران سابقه ای طولانی دارد. وجود خداینامکها، حاکی از فن تاریخ نگاری در ایران باستان و نشان دهنده ثبت و ضبط دقیق رویدادهای هر دوره و دودمان پادشاهی است که موبدان، کاتبیان و دبیران ایران انجام می شده است.

با ورود ایران اسلامی به دوره اسلامی، این فن حیاتی دیگر یافت. تاریخنگاری به صورت سیره نویسی نمایان شد، در سده های اولیه اسلامی، سبک تاریخ نگاری در ایران تقلیدی از مورخان عرب زبان بود و این روند تقریباً تا قرن ۱۴ هـ ق رواج داشت تا اینکه با رشد دیوان سالاری ایران خصوصاً در عصر ترکان، که تلاش برای گسترش فرهنگ ایران پدید آمد، تاریخ نویسی فارسی رشد قابل توجهی یافت و تقریباً می توان گفت عمر کتابهای تاریخی به زبان عربی به پایان رسید.

در سده های ۱۱ و ۱۲ هـ ق که زمینه بیداری نسبی و خود آگاهی ایرانیان فراهم شد، تلاشهایی در عرصه تاریخ نگاری نیز صورت گرفت، بطوریکه بر کیفیت و کمیت این آثار افزوده شد. در عصر صفوی برخی از مورخان با ارائه اطلاعات و اسناد و مدارک و ذکر اوضاع اجتماعی، فرهنگی و تا حدی انعکاس برخی دیدگاه های شخصی زمینه تحویل در تاریخ نویسی سنتی ایران را فراهم آوردند.

در عصر قاجاریه، آثار تاریخی تنوع بیشتری یافت بطوریکه نگارش آثاری چون سفرنامه ها، خاطرات و ترجمه ها و خود نوشته و... خبر از آغاز تحویل در تاریخ نویسی داد. بدین ترتیب بر انبوهه آثار تاریخی و منابع اطلاعاتی افزوده شد و زمینه نقد و بررسی وقایع گذشته فراهم گردید. سبک ادبیاتی (سبک هندی) که از دوره صفویان در ایران رایج بود با شرایط تاریخی زمان سازگار نبود و ناگزیر موجودیت خود را به هنگام آشفتگی های کشور از دست داد و تنها در اصفهان، ادیبانی که پس از هجوم افغانها جان سالم به در برده بودند، توانسته ادبیات فارسی را باز سازی کنند. این پدیده بی گمان به جان بخشیدن سنت های پیشین ادبی انجامید. چنین است که از زمان به قدرت رسیدن دودمان قاجار یا دقیق تر بگوییم از زمان فتحعلی شاه، این دگر گونی آغاز شد. آغاز سده ی ۱۹ م را عصر تطور سبک پیشین ادبی می توان دانست.

در نیمه ی دوم سده ی ۱۹ نثر نویسی نه تنها به سادگی گرایید بلکه به گونه ای گسترده مورد استقبال قرار گرفت . شمار خوانندگان ادبیات نثری فزونی یافت . اگر روزنامه ها در آغاز تنها به گرایش های دربار می پرداختند و در این دوره وضع کاملاً دگرگون شد. مهمترین ویژگی این دوره ترجمه و پخش آثار ادبی اروپایی بود.

نقد منابع

سفر نامه های خارجی و همچنین کتابهای که مولف آن نویسندگان داخلی و خارجی می باشد منابع اصلی مورد استفاده در این پژوهش می باشد چون در کتب اصلی و رسمی قاجاریه همچون روضه الصفا، حقایق الاخبار و ناسخ التواریخ و ... یا اصلاً اشاره ای به این موضوع نشده است و یا بسیاری ساده از آن گذشته اند. معلوم نیست چرا برخی منابع به این مورد توجه نکرده اند آیا موضوع حاج محمد حسن امین الضرب بی اهمیت بوده است یا اینکه ترجیح می دادند در مورد حاج امین الضرب موضوع را به سکوت بگذارند؟

بطور کلی اطلاعات بدست آمده از سفر نامه ها و کتابهای خارجیان یا مقاله ها و کتابهای که در دوره قاجار به نگارش در آمده با توجه به نگاه اجمالی آنها به شخصیت و اقدامات امین الضرب جمع آوری مطالب بسیار مشکل بوده است.

ایران و قضیه ایران:

نویسنده کتاب، جرج ناتانیل کرزن، فرزند بارون سکار سدیل یکی از مردان نامی انگلستان در ۱۱ ژوئیه ۱۸۵۹م متولد شد و بعد از پایان تحصیلات ابتدایی و متوسطه در دانشگاه آکسفورد به ادامه تحصیل پرداخت. او بعد از تکمیل تحصیلات خود برای کسب معلومات یعنی برای تجربه به جهانگردی روی آورد و به این منظور در دورای سلطنت ناصری به عنوان خبرنگار روزنامه تایمز ایران آمد.

کرزن در طول حیات خود همچنین عهده دار مقام های سیاسی متعددی نیز بوده است و در همه این مسئولیت ها لیاقت خود را به اثبات رسانیده است . او به القاب و عناوینی معتبر در بریتانیا مانند لرد، بارون، ارل، و سیکونت دست یافته است.

او پس از شش ماه اقامت در ایران به کشور خود باز گشته و پس از دو سال مطالعه و تحقیق در این زمینه، کتابی را به نام ایران و مساله ایران به نگارش در آورد.

خاطرات و مأموریت ژنرال گاردان

ناپلئون پس از انعقاد پیمان با نماینده ایران، ژنرال گاردان را به عنوان سفیر دولت فرانسه به ایران فرستاد. به همراه وی عده ای از افسران و مربیان فرانسوی را اعزام داشت تا سپاهیان رسم جنگهای اروپایی را بیاموزند و وسایل حمله به هندوستان را در این مملکت فراهم کنند. ضمناً به آنها مأموریت داد که در باب راهها و آب و هوا و استحکامات و منابع اقتصادی و اوضاع جغرافیایی ایران دقیقاً مطالعه و تحقیق نمایند. گاردان در این مأموریت دیده های خود را بورت خاطرات ثبت کرد. نگارنده در مورد موضوع پژوهش مطالبی را از آن استفاده کرده است.

سفر نامه پولاک

ادوارد یاکوب پولاک نخستین معلمی است که برای تدریس مطب در مدرسه دارالفنون از کشور اطریش استخدام شد وی بعد از درگذشت دکتر کلوکه پزشک ناصرالدین شاه شد برای اینکه شاگردان بتوانند بیشتر از کلاس درسش استفاده کنند زبان فارسی را فرا گرفت و حتی به این زبان تدریس می کرد. در سال ۱۲۷۴ هـ. ق به اروپا بازگشت و کتابی تحت عنوان ایران و ساکنین آن نوشت که حاوی مطلب سودمندی در باب اوضاع و احوال اجتماعی و مالی ایران آن زمان است که آثار او می توان به کتاب ایران و ایرانیان اشاره کرد.

تاریخ ایران

نویسنده کتاب سرپرسی مولورت سایکس می باشد که این کتاب شامل بر دو جلد می باشد جلد اول شامل بر رویدادهای تاریخی ایران از قدیم ترین ایام تا سال ۸۷۵ م است. جلد دوم مشتمل بر حوادث تاریخی ایران از سال ۸۷۶ م (۱۷۰ هـ. ق) تا ۱۹۳۰ م (۱۳۴۹ هـ. ق) مطالب این کتاب از بسیاری جهات فاقد ارزش و اعتبار است، زیرا در توضیح روابط سیاسی ایران با کشورهای بزرگ اروپا بویژه در قرن نوزدهم زیاده از حد به تفصیل پرداخته است. در صورتیکه بشرح اجمالی حوادث داخلی ایران اکتفا کرده است یا بسیاری از موارد سکوت نموده است.

خاطرات حاج سیاح

خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت، اثر مهم حاجی میرزا محمد علی معروف به سیاح و از مهمترین منابع دست اول آستانه و عصر مشروطیت ایران است. او فرزند محمد رضا محلاتی، یکی از علمای سرشناس دوره ناصری است. خاطرات از بازگشت حاج سیاح به ایران در سال ۱۲۹۴ قمری آغاز می شود و با رویدادهای ۱۳۲۷ قمری و ماجرای فتح تهران پایان می یابد. کتاب، آمیزه ای است از سفرنامه، خاطرات، گزارش اوضاع سیاسی - اجتماعی و توصیفهای

تاریخی که از دو بخش اصلی و تا اندازه ای متفاوت تشکیل می شود. بخش اول تا ۱۳۱۱ قمری و ماجرای پناهنده شدن به سفارت که بیشتر سفرنامه و خاطره نویسی است و بخش دوم تا ۱۳۲۷ قمری که بیشتر تاریخ نگاری است. خاطرات ، به رغم ارزشهای تاریخی- اجتماعی و روایتهای دست اول و توجه به ریشه های انقلاب مشروطیت ، از عیب و کاستی مبرا نیست .

سیاحتنامه ابراهیم بیک:

جلد اول کتاب «سیاحتنامه ابراهیم بیک» یا بلای تعصب او در اواخر سلطنت و حیات ناصر الدین شاه چاپ و منتشر شد. و به احتمال قوی سال چاپ آن ۱۳۱۲ هـ ق یعنی ۱۲۷۴ هـ ش است.

ده سال پیش از انتشار جلد اول کتاب جلد دوم منتشر شد و جلد سوم کتاب در ماه رمضان سال ۱۳۲۷ ق یعنی مهر ۱۲۸۸ از چاپ بیرون آمد اما نویسنده تذکر می دهد که کتاب سه قبل از این تاریخ نوشته شده ولی استبداد محمد علی شاه آن را به تعویض انداخته است.

جلد اول به منظور آشنایی خواننده با یکی از آثار ادبی قبل از جنبش مشروطه صورت گرفته و بهیچوجه شکل محققانه ندارد.

جلد دوم: قسمت اول و اصلی جلد دوم به بیماری ، ابراهیم بیک و سوز و گداز عشق «محبوبه» و مرگ آن دو اختصاص دارد.

جلد دوم ضمائم ملحقانی دارد که با شرحی درباره نطق موتسو، هیتو، امپراطوری وقت ژاپن درباره نحوه ترقی و تمدن ملل شرق آغاز میگردد. در مقاله دیگر سیاست روس و انگلیس را در شرایط جدید و یا تغییرات آن توضیح می دهد.

جلد سومکه فهرستش چاپ شده در حقیقت فقط قسمتی از مطالب را در بر دارد و برخی از موارد آن چاپ نشده است خود نویسنده نیز به مقالاتی که طبع نشده اشاره کرده است

« فصل اول »

پیشینه فعالیت های اقتصادی و بازرگانی از دوره صفویه تا

اول قاجاریه

۱-۱- سیاست اقتصادی و بازرگانی دوران صفویه

سیاست اقتصادی حکومت صفویه بر اساس حمایت از طبقات مولد ثروت و تشویق تجارت داخلی و خارجی بود و رفتار و سلوک محبت آمیز پادشاهان صفوی با بیگانگان و تضمین جان و مال تجار خارجی از طرف دولت در آن عصر بازرگانی خارجی ایران، ایران را به منتهای بسط و توسعه خود رسانید.^۱

بازرگانان ایرانی دوران صفویه، تقریباً تا پایان قرن هفدهم و چند دهه اوایل قرن هیجدهم میلادی، چندان نگرانی و واهمه ای از حضور متوالی و فزاینده بازرگانان و تجارتخانه های خارجی در ایران نداشتند.

پیش از صفویان، ونیزیها و تجار پیزا و فلورانس به ایران رفت و آمد داشتند و از دوران شاه طهماسب، با آمدن آنتونی جنکینسون، پای انگلیسها به ایران باز شد. با آغاز سلطنت شاه عباس اول نفوذ کمپانی هند شرقی انگلیس به کمک دو تن از زیرک ترین انگلیسها، آنتونی و رابرت شرلی که مقام حساسی در دربار ایران به دست آورده بودند، بیشتر شد.

نخستین کسانی که از کمپانی مزبور با ایران روابط تجاری برقرار کردند، ریچارد استیل و جان کروثر و ادوارد کاتاک بودند. لارنس لاکهارت می گوید: «استیل در ایامی که در سال ۱۶۱۴ میلادی / ۱۰۲۳ قمری از طریق ایران عازم هندوستان بود، از امکانات مساعدی که برای تجارت در آن کشور وجود داشت آگاه شد و دریافت که چون زمستانهای ایران سر داست مردم به لباس احتیاج شدیدی دارند»^۲

انگلیسها که از ۱۶۰۸ م / ۱۰۱۷ قمری در هند مستمر شده بودند علاقه زیادی به توسعه تجارت با ایران داشتند. سابقه آغاز فعالیتهای تجاری انگلیسها در ایران به حدود پنجاه سال قبل از این تاریخ می رسید.

در سال ۱۶۱۶ میلادی / ۱۰۲۵ قمری، کمپانی هند شرقی انگلیسی، ریچارد استیل و جان کروثر را طی ماموریتی به منظور بازاریابی برای منسوجات انگلیسی و سایر کالاهایی که در هندوستان خریدار نداشت به دربار ایران فرستاده در ماه نوامبر ۱۶۱۶ میلادی، اولین کشتی وارد خلیج فارس شد. کار تجارت ابریشم از ایران آغاز شد و برای فروش به اروپا فرستاده شد. کمپانی بر اساس فرمان مورخ ۶ مه ۱۶۱۸ میلادی / ۱۰۲۷ قمری که به نام فرمان ابریشم شهرت یافت، در سراسر ایران آزادانه مشغول تجارت شد و در اصفهان و شیراز شعبه دایر کرد و بندر جاسک را در اختیار گرفت بنا بر معاملات دو دولت قرار بود انگلیسها هر ساله ششصد عدل ابریشم در مقابل وجه نقد از ایران خریداری کنند و در اروپا

^۱ - شمیم: ایران در دوره سلطنت قاجاریه، صفحه ۳۸۵-۳۸۴

^۲ - لاکهارت: انقراض سلسله صفویه، ص ۴۴۹